

zoals opgeleid door de Nederlandse Protestantenbond, de tegenhanger van de Confessioneele Vereniging?

De auteur heeft zich wel heel vanzelfsprekend beperkt tot de werkers van orthodoxen huize en hij had daar recht en reden toe. Echter, hij had zich in een inleidende of afsluitende beschouwing wel rekenschap mogen geven van het feit, dat er aan de linkerflank van het protestants kerkelijk leven in de door hem beschreven periode honderden werkers op het tweede plan zijn geweest, die op hun beurt hebben bijgedragen aan de voortgang van het kerkelijk leven van een door de orthodoxie uit de Hervormde Kerk verdreven vrijzinnigheid. Toegegeven, de begrenzing van het onderwerp van deze studie liet een dieper ingaan op deze kwestie niet toe, maar het volstrekt onvermeld laten van deze werkers acht ik een pijnlijke omissie.

Samenvattend kan worden gesteld, dat *Op hel tweede plan* weliswaar in een leemte voorziet, die echter weer andere leemten aanwijst. Als zodanig beantwoordt deze studie aan haar wetenschappelijk doel; immers zij stimuleert tot verder onderzoek op de aangrenzende terreinen, die in dit proefschrift noodzakelijkerwijs onbearbeid moesten blijven.

E. H. Cossee

J. Moulaert, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914* (Dissertatie Katholieke Universiteit Leuven 1993, Historische reeks XX; Leuven: Davidsfonds, 1995, 462 blz., Bf 1180,-, ISBN 90 6152 888 7).

Over de Belgische socialistische arbeidersbeweging zijn vele belangrijke historische studies verschenen. Het Belgische anarchisme bleef een witte plek op de historische kaart. Thans is deze opgevuld door de Leuvense dissertatie van Jan Moulaert. De auteur schreef eerder *Ontwaking en de kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen 1894-1910* en *De vervloekte staal. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914*. *Rood en zwart* is, om het heel eigen en oorspronkelijke taalgebruik van de schrijver te imiteren, een kloek boekwerk geworden, fraai uitgevoerd en geïllustreerd. De studie is op uitgebreid bronnenonderzoek gebaseerd in dertien Belgische archieven, de Archives Nationales in Parijs en het Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis in Amsterdam. De bibliografie omvat een lijst van 129 anarchistische of aan het anarchisme verwante bladen, 117 verschenen in België.

Moulaert heeft gekozen voor een verhalende en zuiver chronologische opzet, die hij op minutieuze en verhelderende wijze heeft uitgewerkt. Na een inleidend hoofdstuk over de wording van de Belgische socialistische beweging volgen acht hoofdstukken die ieder een periode van drie tot zes jaar beslaan. Het besluit behandelt de anarchistische aanhang en de zelfbeperkingen van het Belgische anarchisme. In de tijd van de Eerste Internationale kende België een belangrijke sectie van deze organisatie, die eerder tot de anti-autoritaire vleugel — waar de anarchistische beweging uit voortkwam — dan tot de autoritaire gerekend kan worden. Toch heeft daarna het anarchisme nauwelijks wortel geschoten in België. 'Pogingen om tot een anarchistische beweging te komen', ware een betere ondertitel geweest. Want tot een echte beweging is het in België, anders dan in Frankrijk en Nederland niet gekomen. Dit ondanks de volharding waarmee actieve anarchisten telkens opnieuw getracht hebben om blijvende periodieken, groepen en ook een landelijke organisatie van de grond te krijgen. Het grote aantal periodieken is omgekeerd evenredig aan hun verschijningsduur. De meeste van de opgesomde periodieken hielden het geen jaar uit en vaak verschenen slechts enkele nummers. Alleen bij hoge uitzondering werd een oplage van meerdere duizenden bereikt. Op één pagina (196) trof ik zelfs vier elkaar snel opvolgende periodieken aan. Plaatselijke groepen hielden het meestal wat langer uit, maar meer dan enkele tientallen leden omvatten zij doorgaans niet, meestal waren het er zelfs minder. De activiteiten waren vooral gericht op het handhaven van de eigen

groep. Aanvankelijk vond het anarchisme nog de meeste weerklank daar waar ook de Eerste Internationale van zich had laten spreken: Verviers met omgeving en het industriebekken van Luik. Later ontstaan nieuwe groepen onder andere in de Borinage, in de Brusselse en Antwerpse agglomeraties, Gent en — relatief verrassend sterk — in Mechelen. Slechts een enkele maal leek het anarchisme een veel belangrijkere rol te spelen, vooral in 1886, het jaar van heftige sociale betogingen en stakingen in Wallonië. In Luik kregen de anarchisten — tot hun eigen verrassing — duizenden op de been. De algemene werkstaking van 1893 (toch een anarchistisch middel) werd door de socialistische partij volledig in de hand gehouden voor zuiver politieke doeleinden (herziening van de grondwet en algemeen stemrecht).

Van dit alles doet Moulaert zorgvuldig verslag, waarbij uiteraard ook de typisch anarchistische discussies en problematiek rond de vakbeweging, het vraagstuk van de organisatie, aanslagen — in Luik vonden er enkele plaats —, individualisme enz. behandeld worden. Het Belgische anarchisme leverde overigens geen nieuwe theoretische gezichtspunten op. Als oorzaak van het onvermogen van een vrij groot aantal toch energieke en niet onbekwame anarchisten — waarvan de portretten, misschien vanwege de schaarse bronnen, niet echt uit de verf komen — om tot een beweging te komen die de vergelijking met de twee taaiverwante buurlanden had kunnen doorstaan, noemt Moulaert in de eerste plaats het monolithische blok van de socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP) met de talrijke vertakkingen naar de coöperatie, de vakbeweging en culturele verenigingen. Veel anarchistische energie, richtte zich tevergeefs tegen dit bolwerk. De felle bestrijding, zowel van overheidswege als door de BWP, waar men anarchisten wel heel snel voor politieprovocateurs uitmaakte, speelde evenzeer een rol. Moulaert wijst er verder op dat het anarchisme vooral een arbeidersanarchisme was dat culturele en intellectuele uitstraling miste. Op zich is dit merkwaardig, er bestond immers voldoende Frans- en Nederlandstalige literatuur van niveau. Typerend is wel dat Elysée Reclus, die jarenlang in Brussel doceerde en daar de invloedrijke bibliotheek van de Temps Nouveaux uitgaf (waarin onder andere Domela Nieuwenhuis *Le socialisme en danger* verscheen), weinig contact had met zijn Belgische geestverwanten; Moulaert spreekt van 'het gemiste rendez-vous'.

Zelf acht ik het ontbreken van een regelmatig gedurende lange tijd verschijnend orgaan — voor de zo eigen structuur van anarchistische bewegingen steeds van eminent belang — van grote betekenis voor het niet doorzetten van de anarchistische beweging. Voorts ontbraken bepaalde kristallisatiepunten zoals een revolutionaire vakbeweging en een antimilitaristische organisatie. Jammer genoeg gaat de auteur nauwelijks in op een aspect dat hier verhelderend had kunnen zijn, namelijk de bewegingscultuur. Elders kende het anarchisme plaatselijke zangverenigingen, toneelgroepen en een sprekerscultuur met propagandatochten, en dergelijke. Het lijkt in België praktisch ontbroken te hebben. Het contact tussen de culturele avantgarde en het anarchisme, dat zo opvallend was voor Frankrijk en zo opvallend ontbrak in Nederland, bestond in België — in tegenstelling van wat men zou verwachten — niet bij de Walen, wel bij de Vlamingen. Helaas blijft *Rood en zwart* op dit punt wat mager. August Vermeylen, *Van nu en straks* en *Ontwaking* komen ter sprake maar niet echt uitvoerig. Naast Domela Nieuwenhuis komt de lezer meerdere Nederlanders tegen, onder andere Alexander Cohen, P. J. Honig en Van der Voo. De Nederlandse *Anarchist*, die verscheen voordat Domela anarchist werd, vond 500 van zijn 3000 lezers in Vlaanderen. Het Waalse anarchisme werd soms 'afgeroomd', doordat militanten naar Frankrijk gingen. Met dezelfde ijver, taaigheid en toewijding als waarmee de anarchistische militanten eertijds getracht hebben hun beweging op te bouwen, heeft Moulaert aan zijn dissertatie gewerkt. En met een beter resultaat. *Rood en zwart* is een leesbare en waardevolle bijdrage aan de historiografie van de Belgische arbeidersbeweging en aan die van het anarchisme.

M. d'Hoker, *Voor lichaam en geest. Katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (KADOC-studies XVII; Leuven: Universitaire pers Leuven, 1994, 292 blz., ISBN 90 6186 615 4).

In de negentiende eeuw stond de Katholieke Kerk aanvankelijk afwijzend tegenover alles wat met lichaamscultuur te maken had. Nu was dat nogal roeien tegen de stroom in, zodat geleidelijk toch door deze en gene prelaat werd opgemerkt dat het bevorderen van 'een gezonde geest in een gezond lichaam' niet automatisch afbreuk deed aan een goed katholieke levenswandel. Bovendien was turnen, gymnastiek en voetballen toch niet tegen te houden, zodat het misschien verstandiger was een en ander in katholiek verband te laten beoefenen. Over dit proces — of wellicht beter: over deze heterogene ontwikkelingen — zijn acht beschouwingen samengevat in een bundel, aangevuld met een interview met een centrale figuur in het Belgisch-katholieke sportgebeuren. Zo worden we achtereenvolgens ingelicht over het theologisch denken over sport, inclusief een blik op een christologische fundering van een 'theologie van de sport'; wordt ons een overzicht geboden van de moeizame introductie van lichamelijke opvoeding in het katholieke onderwijs; worden we op de hoogte gesteld van het reilen en zeilen van de Katholieke Turnbond (1892-1992); wordt meer licht geworpen op het oprukken van sport in de Vlaamse katholieke jeugdbewegingen; wordt ook het apostolaat onder sporters niet vergeten en wordt zelfs aandacht geschonken aan een pater die in de Kongo de sport enorm vooruit heeft geholpen, waarna een handvol gegevens wordt verstrekt over de katholieke sporters in Vlaanderen; de bundel wordt dan afgesloten met een eerbiedig gesprek met de hooggeleerde De Nayer, die zijn leven zowel wetenschappelijk als organisatorisch gewijd heeft aan de bevordering van de katholieke lichaamscultuur.

De redactie heeft met dit boeket bescheiden pretenties, het is 'een eerste bundeling en consecratie van het reeds geleverde onderzoekswerk, ... het verslag van een eerste prospectie van een nog maar pas ontgonnen onderzoeksdomein'. Deze bescheidenheid is verstandig, want het niveau van de bijdragen ontstijgt zelden dat van de kroniekmatige schets, meer gericht op het bijeenbrengen en samenvatten van het bekende dan op het aanboren van onbekende bronnen of het stellen van nieuwe, verrassende vragen. De bundel gaat uit van de gedachte dat meer lichaamsbeweging 'goed' is; dat 'men' zich dat in de loop van de negentiende eeuw langzamerhand ging realiseren en steeds meer lichaamsbeweging in georganiseerd verband wenste; en dat dit zo'n onstuitbare ontwikkeling was dat zelfs de kerk 'gedwongen' was mee te gaan en met veel gepreek katholieke sport ging bevorderen. Doordat het besef ontbreekt dat dit eigenlijk zeer merkwaardige opvattingen en ontwikkelingen zijn, lijkt deze bundel langzaam maar zeker een soort felicitatie te worden voor het officiële katholieke sportwereldje. Zo is de bijdrage over de missionaris Raphaël de la Kethulle de Ryhove, die in de Kongo de katholieke sport verbreedde, van een verbluffende naïveteit, zoals het interview met De Nayer een ongebruikelijke vorm van eerbied vertoont. Dit werk lijkt me — om in het jargon te blijven — slechts geschikt voor gevormde lezers. Want zei Paulus niet reeds 'Oefen u in de godsvrucht. Want de oefening van het lichaam is van weinig nut' (1 Tim.8)?

Piet de Rooy

R. J. van der Bie, *'Een doorlopende groote roes'. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Tinbergen institute research series XCVIII; Amsterdam: Thesis publishers, 1995, 236 blz., f39,50, ISBN 90 5170 348 1).

Het onderzoek waarvan het onderhavige boek verslag uitbrengt, maakt deel uit van het Pionierproject Nationale Rekeningen 1800-1940, dat onder leiding staat van de Utrechtse hoogleraar